

ЗА ЕЗИКОВИТЕ „КОМПРОМИСИ“ В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ПИСАТЕЛИТЕ ОТ ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Иван ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

След 1971 г., когато се проведе Първият международен симпозиум „Търновска книжовна школа“, се направи много за изясняване същността на езиковата реформа, извършена в Търново през втората половина на XIV в. Може да се каже, че вече е преодоляна традиционната и доста крайна представа за езиковотворческата дейност на Евтимий Търновски и неговите ученици и последователи, според която главната цел на реформаторите била да върнат нормите на Кирило-Методиевата писменост, като робски подражават на правописа и езика на гръцките образци. За съжаление, и в най-новия енциклопедичен речник по старобългарска литература, където е включена специална статия за езиково-правописната реформа на Евтимий Търновски, авторката Ана-Мария Тотоманова представя нещата така, както могат да се видят в написаните преди стотина години трудове на К. Радченко, П. Сирку и А. И. Яцимирски¹. Оставям настрана научната добросъвестност, която изисква в съчинения от подобен вид да се включат поне основните работи по въпроса — в дадения случай има дори монография за езика и езиковата реформа на Евтимий Търновски². По-важно е друго — учебниците и справочниците са най-често използваните помагала и обикновено те задълго формират представата за състоянието на проучванията в една или друга научна област. Това, както и проблематиката на моето съобщение налагат да се представят накратко главните въпроси, свързани с езиково-правописната реформа на Евтимий Търновски.

През 1979 г. в списание „Български език“ публикувах статия със заглавие „За основните принципи на езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий Търновски“³. Имах пред себе си програмния доклад на Д. Иванова-Мирчева, изнесен на Първия търновски симпозиум⁴, както и свои и чужди наблюдения над езиковите особености на търновските писатели. В споменатата статия взех отношение по широко разпространеното схващане за основните принципи на Евтимиевата езиково-правописна рефор-

ма. Очертаните още в края на миналото столетие от К. Радченко⁵ основни принципи, както споменах и по-горе, са два:

1. Съзнателен стремеж за приближаване на правописа и езика към Кирило-Методиевите образци. 2. Следване на гръцкото писмо и гръцкия език. Според тогавашните представи за характера на Евтимиевия език коригирах първия от двата принципа с убеждението, че установяването на правописно и езиково единство е било постигнато върху основните особености на старобългарския книжовен език като цяло, че не може да се говори за възстановяване на някаква първоначална чистота на Кирило-Методиевия език⁶. Формулиран беше и нов, трети основен принцип: съобразяване с етапа, до който е достигнало развитието на старобългарския книжовен език в среднобългарския период, с новоразвити черти, получили широко разпространение в среднобългарските писмени паметници⁷.

Новоформулираният принцип беше въприет от медиевистите, които се занимават с проблемите на Търновската книжовна школа, тъй като той се основава на разнообразни езикови наблюдения. В последната си книга „Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа“ покойният проф. П. Русев писа следното: „От друга страна, новите изследвания показват и нещо, което е не по-малко важно, обаче не е изтъквано по-рано: осъзната и последователно прилаганата цялостна лексикална, морфолого-синтактична и стилистична система всъщност е естествен резултат от развитието на старобългарския литературен език в продължение на повече от четири века — от Кирил и Методий до Евтимий Търновски и Григорий Цамблак“⁸.

Подобното изследване на Евтимиевия език и на езика на други търновски книжовници през последните петнадесетина години показва, че принципът за връщане на Кирило-Методиевите езикови и правописни норми се нуждае не само от конкретизиране, но и от цялостна преоценка, тъй като има сериозни основания той да бъде отхвърлен като основен принцип. Така в книгата си за езика и езиковата реформа на Евтимий Търновски аз коригирах предишното си виждане и формулирах два основни принципа, от които според мен са се водели търновските реформатори:

1. Съобразяване с устойчивите черти на стария български книжовен език до края на XIV в. и с новоразвити езикови особености, получили широко разпространение в средновековните български писмени паметници.

2. Доближаване на графиката и правописа до гръцката графика и правопис и ориентация на литературния език към гръцкия литературно-езиков узус⁹.

Вторият принцип в езиково отношение засяга предимно лексиката и синтаксиса. Както отбелязва Д. Иванова-Мирчева, „явно е, че гръцкото влияние е надхвърлило рамките на преводите и се е превърнало от преводическо правило в стилно-езикова норма, защото и постройката на Евти-

миевата фраза, и словоредът играят стилистична роля. Именно при съпоставката със старите преводи и оригинали се вижда как в синтактично отношение езикът на Търновската книжовна школа се е отдалечил от старобългарския синтаксис и се е сближил с гръцкия, като е възприел и гръцкия словоред¹⁰.

Формулирането на принципа за съобразяване с устойчивите черти в развитието на българския книжовен език до средата на XIV в. направи обясними редица черти в езика на реформираната книжнина, които изследвачите отбягваха да коментират, тъй като никак не съответстваха на традиционното убеждение, че реформаторите са възстановили нормите на Кирило-Методиевия език. Ще спомена само част от тези черти: смесване на носовките по определени правила, писане на ъ вместо на след мек и р, л, н и с. писане на ъ и ь по специални правила с широко отразяване на отпадането на слабите ерове, смесване между склонителните типове при съществителните имена, липса на супин, опростена система от аористни форми и мн. др.

Безспорно е, както пише Д. Петканова, че „Евтимий и учениците му са се стремили да създадат верни преводи, основани на единен книжовен език, подчинен на определени езикови норми“, но е пресилено твърдението и, че „възстановяването на нормативността на езика всъщност означава връщане на Кирило-Методиевата традиция“¹¹.

Едва ли е нужно специално да се доказва, че в никой от периодите в развитието на българския книжовен език не е липсвала нормативност, тъй като наличието на определена норма е задължителен елемент на който и да е книжовен език. Тук искам да поставя един друг въпрос, който изобщо не е коментиран, но който хвърля нова светлина върху езиково-реформаторската дейност на средновековните търновски писатели. В различни изследвания над езика на писателите от Търновската книжовна школа се промъкват странни на пръв поглед факти: независимо от общата убеденост, че търновските реформатори са издигали стена пред живия език на своето време, в езика на техните творби се откриват неочаквано нови черти. Най-рано обръща внимание на това Вл. Св. Киселков, който пише: „Откъм форми, наредба на думи и словно богатство Евтимиевият книжовен език значително се отличава от езика на най-старите български паметници. Евтимий е искал да обогати и разнообрази езика на най-старите преводи с по-нови думи и с по-нови изразни форми, взети от живата реч и придобили вече право на гражданство в книжовната реч. По този начин пък поне отчасти Евтимий е сближавал последната с речта на народа“¹².

В доклада си на Първия симпозиум „Търновска книжовна школа“ Д. Иванова-Мирчева отбелязва редица нови и интересни черти на Евтимиевия език, сред които твърде засилената употреба на показателните местоимения за изразяване на определеност. „Би могло да се предположи —

писа тя, — че авторът не е могъл да устои на своето собствено говорно съзнание, в което членуването е било вече свършен факт, и като не желал или не можел да си позволи да въведе в книжовна употреба тази „некласическа“ форма, е засилил употребата на показателните местоимения“¹³. В същото време авторката уточни категорично, че „главната отрицателна черта (на Евтимиевата реформа, б.м. — И. Х.) е бягството от живата, от говоримата реч“¹⁴. И все пак в заключение Д. Иванова-Мирчева остава вярна на изводите от конкретните си наблюдения и прави следната уговорка за характера на Евтимиевия език: „Наивно и погрешно звучат някои твърдения, че Евтимий създава някакъв „особен език“, че преднамерено пише неразбираемо за простия народ, че пише само за феодалната върхушка. Последният търновски патриарх е бил прославен и любим народен пастир. Той не може да работи съзнателно върху езика си, за да го прави неразбираем“¹⁵.

Силно колебание се наблюдава и у Ив. Гълъбов в студията му за езика на Цамблаковото „Похвално слово за Евтимий“¹⁶. Като сравнява в езиково отношение Цамблаковата творба с Троянската повест от XIV в., той стига до заключение, че в двете творби са представени противоположни тенденции. В Цамблаковата творба според него личи стремеж да се избяга от всекидневната реч, да се избегне всичко, „което би могло да бъде и най-далечен полъх на просторечие, на профанация на възвишените християнски идеали, на които трябва да служи църквата, книжнината, цялото общество“¹⁷. Противно на категоричното си твърдение обаче Гълъбов на две места обръща внимание, че наблюдава „промъкването на все нови и нови елементи от страна на живата реч, засегнали главно речниковото богатство и словообразуването“. Той посочва твърде ранния и много рядък за средновековната българска книжнина пример с употреба на гора със значение 'лес', местоименната форма *игове*, съществителното *в'лгетво* и др., които според него несъмнено са проникнали от живата реч в Цамблаковия език¹⁸. Ив. Гълъбов предлага следното обяснение за присъствието на необичайни от негова гледна точка народни елементи в езика на Григорий Цамблак: „На фона на общата архаичност на Цамблаковия език тези примери са интересни показатели за трудностите, с които е трябвало да се запази старинният и отчужден характер на книжовния език при непрестанното въздействие на всекидневната реч“¹⁹.

Специално внимание на народните думи, проникнали в езика на търновските книжовници, обърна Й. Русек, който посочи думите *прол'ктънкъ*, *в'гьстъръ* 'бистър', *седница*, *хилиада* в произведения на Евтимий Търновски²⁰. Според него и в Цамблаковия език се наблюдава „борба на старото с новото“, както се вижда от думи като *жителство*, *занимствовати*, *население* *наиграти*, *'надиграя'*²¹.

През последните години проучването на народната лексика в езика на Григорий Цамблак се засили. Тази проблематика беше поставена за

специално разглеждане на Третия симпозиум „Търновска книжовна школа“ през 1980 г., посветен специално на Григорий Цамблак²². Езиковедите са много предпазливи, тъй като все още няма точни критерии за определяне на дадена дума в езика на който и да е средновековен писател като народна или книжовна. Както сочи А. Давидов, повечето думи у Цамблак се отнасят към **общонародната лексика**, това са думи от основния речников фонд. Те са общоупотребими и наличието или отсъствието им в дадена творба зависи от нейния тематичен обхват. Като думи, отнасяни към общонародната лексика, А. Давидов сочи напр. *вълъчи, козьлини, ръбълъг, рефрълъг, злакъл, стъкло, копринълъг, родълъг, съновълъг, огница 'болест огница', ковачъл, копула 'стока', здритъл, съшикати, пълхълти, крълкълти 'кретам, движа се бавно', оплаковати, тълкълота, ширина и др.*²³

Очевидно е, че търсенето на народни лексикални елементи в езика на писателите от Търновската книжовна школа все още се нуждае от ясна теоретична обосновка. Колко трудно е засега това, се вижда от работата на Б. Велчева и А. Даскалова за народните черти в езика на Григорий Цамблак²⁴. Авторките формулират много точно двата основни аспекта за изследване на състоянието на българския книжовен език през XIV в. (в частност на езика на Григорий Цамблак):

1. Концепцията за книжовно-езикова норма на търновските писатели и мястото на старобългарската традиция в изграждането на тази норма.

2. Обогащаването на книжовния език с нови средства и мястото на живата реч в това обогатяване²⁵. Може да се каже, че засега е сравнително добре изяснен само първият аспект. Що се отнася до втория, там изследвачите трябва да бъдат много предпазливи. Едва ли е случайно, че Б. Велчева и А. Даскалова не са се решили да потърсят влияние на живата реч от XIV в. върху езика на Григорий Цамблак на фонетично и граматично равнище. Повече от скромни са резултатите, до които достига и Г. Сване, като се опитва да потърси на граматично равнище съотношението между унаследено и новосъздадено у Григорий Цамблак²⁶. Какво означава, че една лексема не се открива в старобългарските писмени паметници, а се открива в езика на Евтимий и Цамблак? Трябва ли да се учудваме напр., че Евтимий и Цамблак употребяват прилагателното наречие *мълни*, което се открива и в други среднобългарски писмени паметници, а като архаизъм може да се срещне и в днешните български говори? В такъв смисъл търсенето на отражение на живата реч върху езика на търновските книжовници реформатори на лексикално равнище може неприятно да подведе изследвачите и да ги доведе до неверни изводи. Независимо от убеждението си, че книжовният език трябва да се пази от въздействие на всекидневната реч, търновските писатели, според споменатото по-горе твърдение на Д. Иванова-Мирчева, не са могли да работят над езика си така, че да го правят неразбираем. Пък и да са искали, не са могли

да разполагат с цялата старобългарска лексика, част от която освен това през втората половина на XIV в. вече или не е съществувала, или е била с променени значения. Въвеждането дори и на просторечни думи не е било изключение за езика на „високата“ книжнина през XIV в., както пише Д. С. Лихачов, но в тези случаи писателите са били длъжни или да приведат гръцкия им еквивалент, или специално да уговорят тяхната просторечност²⁷.

От казаното дотук се вижда, че не съществува яснота по въпроса за отношението на търновските книжовници реформатори към въздействието на живата реч на тяхното време. Говори се за компромиси, за невъзможност в някои случаи да се удържи пред стихията на живия език, стига се до взаимноизключващи се твърдения у един и същ изследвач, като изводите са почти без изключение само резултат на лексикални наблюдения.

Според мен главната причина за това положение е съзнателното или несъзнателното придържане към традиционната представа, която има столетията давност и според която търновските писатели са бягали от каквото и да е влияние на живата реч на своето време, че са издигнали стена пред навлизането на елементи от говоримия в книжовния език. Такава крайна позиция не само не може да бъде защитена с конкретен езиков материал, но, както се вижда, пречи на обективната оценка на книжовно-реформаторската дейност на търновските писатели.

Истина е, че може да се говори за бягство от говоримия език, но не по принцип, а бягство от неговите **новоразвити аналитични черти**. Всъщност това е основната разлика между старобългарския и новобългарския език, с която са били принудени да се съобразяват търновските реформатори. Те са отстранявали старателно всички прояви на аналитизъм и по този начин са били свободни да проявят творческа избирателност както по отношение на предходната книжовна традиция, така и по отношение на съвременната им книжовна практика.

В заключение може да се каже, че онези езикови черти — фонетични, граматични или лексикални, които понякога озадачават изследвачите, не са никакъв компромис, отстъпление и т. н., а са в пълно съответствие с формулирания в началото първи принцип на търновската езикова реформа: *съобразяване с етапа, до който е достигнало развитието на старобългарския книжовен език през втората половина на XIV в., с новоразвити черти, получили широко разпространение в средновековните български писмени паметници.*

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съставител Д. Петканова, С., 1992, с.140—142.
- ² Харалампиев, Ив. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски, С., 1990.
- ³ Български език, кн.1, с. 22—30.
- ⁴ Иванова-Мирчева, Д. Евтимий Търновски, писател творец на литературния български език от късното Средновековие. В: Търновска книжовна школа (1371-1971), т.1, С., 1974, с. 194—210.
- ⁵ Радченко, К. Религиозно и литературно движение в Болгарии в епоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898, с. 333
- ⁶ Харалампиев, Ив. цит. съч., с. 23.
- ⁷ Пак там, с. 24—25.
- ⁸ Русев, П. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа, С., 1983, с. 53—54.
- ⁹ Харалампиев, Ив. цит. съч., с. 150—154.
- ¹⁰ Иванова-Мирчева, Д. Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. В: Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, С., 1980, с. 279.
- ¹¹ Петканова, Д. Старобългарска литература. Част II (XIII—XVIII век), С., 1987, с. 59.
- ¹² Киселков, В. Сл. Патриарх Евтимий, С., 1938, с. 210.
- ¹³ Иванова-Мирчева, Д. Евтимий Търновски, писател творец..., с. 203.
- ¹⁴ Цит. съч., с. 210.
- ¹⁵ Пак там.
- ¹⁶ Гълъбов, Ив. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV в. В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., 1971, с. 55—90.
- ¹⁷ Гълъбов, Ив. цит. съч., с. 87.
- ¹⁸ Пак там, с. 89.
- ¹⁹ Пак там.
- ²⁰ Русек, Й. Промени в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях. В: Търновска книжовна школа (1371—1971), С., 1974, с. 195—196.
- ²¹ Русек, Й. Из лексикалните особености на езика на Евтимиевите ученици и последователи. В: Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, С., 1980, с. 296—297.
- ²² Велчева, Б., Даскалова, А. Народни черти в езика на Григорий Цамблак. В: Търновска книжовна школа, т. 3, С., 1984, с. 243—266; Давидов, А. Езикът на Григорий Цамблак с оглед на неговата лексика. В: Търновска книжовна школа, т. 3, С., 1984, с. 207—219.
- ²³ Давидов, А. цит. съч., с. 208—211.
- ²⁴ Велчева, Б., Даскалова, А. цит. съч.
- ²⁵ Пак там, с. 243.
- ²⁶ Сване, Г. Новосъздадено и унаследено в езика на Григорий Цамблак, Български език, 1981, кн. 2, с. 95—115.
- ²⁷ Лихачев, Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния, М., 1958, с. 29.